

ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЦІННОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті розглядається аксіологічний аспект педагогічного спілкування. Пропонується теоретична модель системи цінностей комунікативних компонентів педагогічної діяльності у контексті особистісно орієнтованої освіти. Проаналізовано психологічні механізми трансформації соціальних цінностей у особистісні цінності та визначені педагогічні умови, які сприяють становленню системи цінностей професійно-педагогічного спілкування майбутніх учителів.

Ключові слова: педагогічне спілкування; цінності професійно-педагогічного спілкування; термінальні, інструментальні цінності; особистісно-сміслові цінності; декларативний, пристосувальний, творчий, діалогічний, довірливо-діалогічний рівні спілкування полісуб'єктів.

У зв'язку з належністю педагогічної діяльності до соціономічного типу професій (за класифікацією Є. Климова), неодмінним її компонентом є педагогічне спілкування, яке розглядається як "система прийомів і методів, що забезпечують організацію цілей і завдань педагогічної діяльності і організують соціально-психологічну взаємодію педагога і вихованців" [3, 10].

Із середини 70-х рр. 20 ст. питанням основ педагогічного спілкування та навчання майбутніх учителів приділяється значна увага. Поряд із теоретичним вивченням проблеми розроблені тренінги спілкування, спецкурси, форми практичної роботи зі студентами під час проведення занять із педагогічної психології та основ педагогічної майстерності (О. Бодальов, А. Добрович.

Л. Долинська, В. Кан-Калік, Г. Ковальов, Я. Коломінський, С. Кондратьєва, О. Леонт'єв, О. Научитель, М. Семілет, Н. Тарасевич, Т. Яценко та ін.), а також розроблена дидактико-діалогічна модель (ДДМ) підготовки вчителя (Л. Зазуліна). При цьому важливо, щоб розвиток комунікативних здібностей і технології педагогічної комунікації вчителів поєднувався із формуванням у них цінностей професійно-педагогічного спілкування, які визначають спрямованість їхнього розвитку. Це повинно бути не тільки метою, а й предметом навчання, що має свій зміст і форми. При такому підході техніка спілкування, якої навчають студентів, набуває смислової основи і стає зовнішнім вираженням, засобом самореалізації їхнього внутрішнього, суб'єктивного світу, будуючи не „рецептурну”, а „концептуальну” модель.

У комунікативній діяльності вчителя цінності виконують такі функції:

– мотиваційну (мотивуюча дія полягає не стільки в безпосередньому спонуканні спілкування певного психологічного типу, скільки у породженні конкретно-ситуативних мотивів спілкування (Д. Леонт'єв). У структурі мотивації особистісні цінності належать до рівня стійких, узагальнених мотиваційних утворень (згідно із дворівневою моделлю мотивації, розробленою Є. Патяєвою) або є джерелом мотивації (згідно із трирівневою схемою структури мотивації О. Асмолова);

– нормативно-організуючу, яка задає систему гуманістичних цінностей педагогічного спілкування і визначає їх реалізацію засобами гуманістичного розвитку свідомості, культури школярів (“модель належного”);

– орієнтаційну, що передбачає діяльнісну орієнтацію на норми, еталони педагогічного спілкування на основі внутрішньої моделі спілкування;

– регулюючу, яка направляє процеси рефлексії на критичне осмислення свого стилю педагогічного спілкування та конструювання його на оптимальних засадах власних якостей, вимог комунікативної діяльності та конкретних педагогічних ситуацій;

– методологічну, яка визначає формування смислів педагогічного спілкування.

Цінності професійно-педагогічного спілкування є складовими цілісної системи професійних цінностей, а останні розглядаються як компоненти професійної культури, постаючи системою соціально значущих зразків, що для спеціаліста є стратегічними цілями діяльності; вони впливають на зміст і спрямованість його потреб та інтересів [7, 14]. Виходячи із трактування педагогічного спілкування як формоутворюючої підсистеми педагогічної діяльності (В. Кап-Калік, Г. Ковальов), а також відповідно до поділу цінностей на два класи (термінальні та інструментальні) (Ю. Жуков, К. Клакхон, М. Рокич), ми відносимо цінності педагогічного спілкування до цінностей – професійних засобів реалізації педагогічних цілей, тобто до інструментальних цінностей; такою цінністю є стиль педагогічного спілкування. Розглядаючи цінності педагогічного спілкування як самостійну систему, ми виділяємо серед них термінальні цінності – комунікативні задачі, які є різновидом педагогічних задач.

У змістовому плані система цінностей педагогічного спілкування визначається функціональною структурою педагогічної діяльності і функціональними складовими самого процесу спілкування. Ця двофакторність зумовлена тим, що в ідеалі кожен компонент педагогічної діяльності повинен бути забезпечений адекватним йому комунікативним компонентом.

Можливі дві різні системи цінностей, у тому числі цінностей педагогічного спілкування:

1) нормативна, що описує модель системи цінностей як суспільний ідеал (“скристалізовані цінності”) і побудована відповідно до певної теорії;

2) емпірична, що не має у явному вигляді однозначних, наскрізних, загальних основ, не має єдиної теоретичної схеми.

На основі висновків учителів-експертів визначено нормативний еталон педагогічного спілкування та побудована типологія стилів педагогічного спілкування (дослідження С. Шеїна) [9, 44].

Моделюючи нормативно-ціннісну систему педагогічного спілкування, ми враховували типологію цінностей М. Рокича,

основні положення концепції психологічної структури педагогічної діяльності (Н. Кузьміна, О. Щербаков) та положення про багатофункціональність спілкування (Б. Ананьєв, О. Бодальов, Б. Ломов, В. Кан-Калік, В. М'ясищев). Через те, що будь-яка нормативна система має певну історико-конкретну форму, ми маємо на увазі цінності педагогічного спілкування у контексті особистісно орієнтованої освіти, її цінностей. Теоретична модель системи цінностей комунікативних компонентів педагогічної діяльності зображена в таблиці 1.

Важливо, щоб нормативні цінності, задані у безособово-функціональній формі, в індивідуальній свідомості спеціаліста набули статусу особистісно-сміслових, мали б для нього актуальну значущість, сформувалися у „модель належного”. Згідно з концепцією свідомості О. Леонт'єва, людина засвоює досвід попередніх поколінь, оволодіваючи знаннями, причому важливо, якого смислу вони набувають для неї [6, 204]. У свою чергу, особистісні смисли трансформуються в особистісні цінності через смислові установки, смислоутворюючі мотиви, смислові диспозиції, смислові конструкти (Д. Леонт'єв). При розгляді особистісних цінностей, які зумовлені цінностями соціальних груп, механізми їх становлення описуються у поняттях соціалізації та інтеріоризації особистістю соціальних цінностей через посередництво референтної для особистості малої групи та практичного включення особистості у колективну діяльність із спільним для її учасників ціннісним ядром (О. Донцов, Б. Додонов, Д. Леонт'єв). Із психодинамічних позицій (А. Адлер, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.) індивідуальні цінності розглядаються як утворення суто індивідуально-особистісної природи, що не мають ніяких коренів та відповідностей у соціальній дійсності. У цьому контексті процесам соціалізації та інтеріоризації як механізм становлення індивідуальних цінностей протиставлені процеси індивідуалізації та екстеріоризації як саморозгортання духовних інтенцій. Основою вирішення цієї проблеми можуть виступати теорія аксіогенезу особистості (З.С. Карпенко) та культурно-історична психологія (О.Г.Амолів), згідно з якими соціальні цінності як культурні зразки лише задають систему

ціннісних уявлень особистості. Процес їх перетворення в особистісне надбання – це не механічне присвоєння, а складний опосередкований процес побудови особистістю власної системи цінностей на основі заданих у процесі їх критичного осмислення. Мета педагогічної допомоги у становленні особистісно значущої системи цінностей полягає у створенні таких умов, за яких певна індиферентна цінність зачепила б, так би мовити, за “живе”. За результатами досліджень, психологічними умовами становлення професійно значущих ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя є сформованість високого рівня його професійно-педагогічної спрямованості та самоактуалізації [7, 17], самоідентифікації [2, 12] (і, додамо, професійної ідентифікації), експектації, потреби взаємодії з оточенням [8, 10]. У свідомості ціннісний аспект представлений системою ціннісних уявлень, переконань, ідеалів, установок, потреб, особистісних смислів, стійких відносин.

Ряд дослідників вказує на таку особливість особистісних цінностей, як їх стійкість (К. Клакхон, Д. Леонтьєв та ін.). Але існує й протилежний погляд на особистісні цінності як динамічну систему, що являє собою спрямованість на певні цінності в конкретній ситуації (Л. Фоміна, М. Яницький та ін.). Ми поділяємо погляд на особистісні цінності як відносно стабільне, але разом з тим гнучке утворення, зміни в якому здійснюються за рахунок зміни ієрархічної структури ціннісних орієнтацій, ціннісних пріоритетів у кожній конкретній професійній ситуації, причому найбільш консервативні за своїм місцем в ієрархічній структурі цінностей особистості є термінальні цінності (порівняно з інструментальними).

Важливо, щоб домінуючими термінальними комунікативними цінностями вчителя, пов'язаними із глибинними світоглядними принципами, були особистісна рівність позицій у спілкуванні та відносинах, коли дитина зі своєю Я-концепцією, своїм життєвим досвідом і баченням світу стає повноправним учасником процесу спілкування і пізнання; адекватне сприймання і розуміння учнів, яке має прямий зв'язок із складністю уявлень учителя про самого себе як про людину; органічна єдність ділового та особистісного аспектів спілкування.

Таблиця 1.

Функціональні складові спілкування	Функціональна структура педагогічної діяльності				
	Мобілізуюча функція	Розвиваюча функція	Конструктивна функція	Організуюча функція	Дослідницька функція
Інформаційна	Емоційно значущі знання, техніка їх повідомлення	Конструювання навчального матеріалу, знань у соціокультурному та особистісному сполученні. Діалогізація змісту знань. Передача знань, емоцій, думок як особисто пережитого досвіду, що потребує індивідуального осмислення з боку учня		Логіка навчального матеріалу, мови	
Соціально-перцептивна (міжособистісне пізнання)	Особистісне саморозкриття (педагогічно дошлях самопрезентація, передача власної внутрішньої прихильності до дітей) Контруентність (гармонія власних почуттів, думок, чинків)	Сприймання дитини на особистісному рівні, складне відображення іншої людини (емоційна, когнітивна, поведінкова емпатія). Критична рефлексія з позиції „Тя” як внутрішній діалог із метою саморозвитку	Оформлення знань з урахуванням віку, когнітивних стилів дітей	Розуміння ситуативної внутрішньої настроєності дитини, навчального колективу	Адекватне сприйняття та проникливе розуміння поведінки дітей, їх особистісної проблематики Виявлення полімотивування поведінки дітей.
Взаємодієвчині (організація відносин, взаємодії)	Постановка яскравих, привабливих цілей діяльності (мотивація) Оптимальний варіант пред’явлення педагогічних вимог Яскраве, доречне використання невербальних засобів взаємодії	Безумовне безопічне прийняття у власній суб’єктивній свідомості таким, яким він є, як щирість, рівношину собі Особистісна рівність у спілкуванні, партнерські позиції Опора на позитивний потенціал особистості дитини та дитячого колективу Формування знань на рівні культури як системи ставлень до суспільства, іншої людини, самого себе, природи		Надання учнів почуття безпеки, захищеності. Необхідна і своєчасна допомога в особистісному розвитку дитини Добррозуміла вимогливість, зменшення кількості забороняючих та розширення позитивно-орієнтуючих, педагогічних вимог, що організують самостійну діяльність дітей Орієнтація на діалогічну взаємодію	багатомірність індивідуальних проявів та одночасно усвідомлення неоднорідності їх проявів Передбачення духовної перспективи іншої людини, віра у можливість її досягнення

Доцільно виявити у цьому зв'язку *три рівні сформованості цінностей професійно-педагогічного спілкування вчителя: декларативний (формально-рольовий), пристосувальний (конформний), творчий*. Декларативний рівень пов'язаний із завданням адаптації особистості у світі людей та обраної професії згідно з їхніми правилами. Людина завжди діє відповідно до деяких правил, але загострена потреба “спиратися на вищі принципи” при невмінні визначити реальні конкретні критерії відповідності реальної педагогічної дійсності декларованим принципам може, як зазначає І. Бех, перетворити ціннісні уявлення особистості у самостійну цінність, жорсткий еталон, міру, якою визначається все і яка не перевіряється нічим. Занадто жорсткий характер ціннісної парадигми особистості робить її ортодоксом, веде до фанатизму та духовного застою.

Система ціннісних орієнтацій може бути, навпаки, рухомою, релятивною, що, з одного боку, дозволяє узгоджувати її з цінностями оточення, а з іншого, якщо вона занадто нестійка, робить особистість залежною від зовнішньої думки – конформістом. При цьому часто особистість відчуває, що прийняті нею цінності суперечать її особистісним якостям.

З огляду на те, що однією із специфічних професійних характеристик педагогічної діяльності є її мінливі обставини, творчий характер, необхідність постійно вирішувати нові задачі, оптимальним рівнем системи цінностей професійно-педагогічного спілкування є її творчість, креативність у реалізації цінностей педагогічного спілкування при незмінності їх “ціннісного ядра”. Це рівень метасуб'єкта – індивідуальності, що творчо збагачує існуючу соціокультурну практику (згідно з положеннями інтегральної суб'єктності, розробленими З. Карпенко) [4, 12], рівень вияву системи актуальних для вчителя взірців, коли вона здатна змінювати “вихідні точки”, варіювати їх залежно від ситуації, наповнювати новими критеріями, допускати компроміси та зміни. Ця система достатньо гнучка, варіативна, дозволяє всебічно враховувати всі аспекти діяльності та педагогічної ситуації.

Отже, майбутні вчителі, оволодіваючи основами професійно-

педагогічного спілкування та його цінностями, повинні реалізувати це на індивідуально-творчому рівні з орієнтацією на нормативно-ціннісний стиль педагогічного спілкування, тобто діалогічний (В. Кан-Калік, Г. Ковальов), довірливо-діалогічний (С. Шеїн), спілкування на рівні полісуб'єктів (З. Карпенко). Діалогічний тип спілкування є найвищим рівнем у класифікації психологічних типів спілкування, оскільки він оптимальний з точки зору організації комунікації, має максимально розвиваючий, виховний, творчий потенціал [5, 37]. Крім того, діалогічний характер є суттєвою характеристикою свідомості, саме через феномен "свідомість набуває форми розвинутого самовідображення – самосвідомість виходить на особистісний чи ціннісно-світоглядний рівень" [1, 57]. Діалог розглядається як універсальний психологічний механізм аксіогенезу особистості.

За результатами досліджень з'ясовано, що спеціально організована система комунікативних та рефлексивно-творчих тренінгових занять через використання відповідної діяльності формують рефлексивну позицію особистості, допомагає їй усвідомити свої цінності (в даному випадку цінності професійної комунікативної діяльності) і реальні засоби їх досягнення, дає можливість переглянути свій досвід, позбутися хибних поведінкових та когнітивних стереотипів, сформувати власну особистісну позицію (М. Найдонов, О. Научитель, О. Осадько, С. Слободянюк). Ефективними формами роботи у цьому напрямі визнані дискусії, психогімнастичні вправи, експресивна психотехніка, аналіз і розв'язання педагогічних ситуацій, моделювання комунікативних ситуацій із розширеним зворотним зв'язком, рольові ігри тощо. Бажано ставити на них різноманітні комунікативні задачі, наприклад: прийняття у спілкуванні безоцінкової позиції; засвоєння партнерської позиції; формування навичок слухати "із розумінням", а не "із запереченням"; опрацювання вмінь безоцінкових висловлювань шляхом включення повідомлень у контекст власних почуттів; навичок відстоювання власної позиції при одночасному вмінні слухати та чути співрозмовників; досягнення згоди та співробітництва тощо. Прийняття задачі означає залучення її до системи раніше

сформованих мотивів та установок студента і є умовою його активності. Результатом вирішення задачі повинні стати новоутворення – нові потреби, мотиви, цінності тощо.

Темами для дискусійного обговорення з виділенням у них аксіологічного аспекту можуть бути такі:

– Діалогічне спілкування вчителя з учнями та навчальна дисципліна.

– Особистісне саморозкриття вчителя та повага учнів.

– Домінування (лідерство) вчителя (за статусом) та позиція учня як повноправного учасника процесу спілкування.

– Рольове спілкування вчителя з дітьми – це добре чи погано?

– Прийняття іншого таким, як він є, – чи це не заохочення його негативних якостей та прояв пасивно – індиферентного ставлення до іншого?

– Чи тотожне керування спілкуванням тотожне маніпулюванню партнером по спілкуванню?

– Емоційна відкритість, довіра до іншого та особистісна безпека – як поєднати це у стосунках з іншими?

– Чи особистість дитини зумовлює стиль взаємодії з нею, котрий, у свою чергу, активізує певні сторони особистості вчителя, в тому числі негативні?

– Поєднання ділового та особистісного рівнів спілкування вчителя з дітьми. Чи можливо це?

– “Підлаштування” під партнера по спілкуванню є певною відмовою від власної особистості. Можливо, краще залишатися собою у будь-яких ситуаціях?

Обговорення тем треба проводити таким чином, щоб не допустити спрощення задачі, коли ігноруються альтернативи або їх наслідки; слід робити акцент на стратегіях вибору стилю професійного спілкування з урахуванням комплексу умов.

1. Дубровский Д.И., Черносливтов Е.В. Канализу структуры субъективной реальности // Вопросы философии. – 1979. – №3. – С. 57 – 69.

2. Іванцев Н.І. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської молоді протягом професійної підготовки: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психол. ім. Г.С.Костюка. – К., 2001. – 19 с.

3. Кан-Калик В.А., Ковалев Г.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования // Вопросы психологии. – 1985. – №4. – С. 9 – 16.
4. Карненко З.С. Психологічні основи аксіогенезу особистості: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т. – К., 1999. – 37 с.
5. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М.: Знание, 1979. – 48 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
7. Максимчук Н.П. Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т. – К., 2000. – 20 с.
8. Научитель О.Д. Ціннісні орієнтації студентів: психологічні фактори формування, розвитку, трансформації: Автореф. дис... канд. психол. наук / Ін-т психол. ім. Г.С.Костюка. – К., 1999. – 17 с.
9. Шейн С.А. Диалог как основа педагогического общения // Вопросы психологии. – 1991. – №1. – С. 44 – 52.

Ольга Мартынюк **Формирование у будущих учителей ценностей профессионально-педагогического общения.** В статье рассматривается аксиологический аспект педагогического общения. Предлагается теоретическая модель системы ценностей коммуникативных компонентов педагогической деятельности в контексте личностно ориентированного образования. Проанализированы психологические механизмы трансформации социальных ценностей в личностные и определены педагогические условия, способствующие становлению системы ценностей профессионально-педагогического общения будущих учителей.

Ключевые слова: педагогическое общение; ценности профессионально-педагогического общения; терминальные, инструментальные ценности; личностно-смысловые ценности; декларативный, приспособительный, творческий, диалогичный, доверительно-диалогичный уровни общения полисубъектов.

Olha Martyniuk. Forming of the professional pedagogical communication values of the future teachers. The valuable aspect of the professional pedagogical communication is considered in this article. The author proposes the theoretic model of the values system of communication components of pedagogical activity in context of

personality orientated education. The psychological mechanisms transformations of social values in personal values are analyzed, the pedagogical conditions which promote forming the system of values of professional pedagogical communication of future teachers are determined.

Key words: pedagogical communication, value of professional pedagogical communication, declarative, creative, dialogical level of communication.